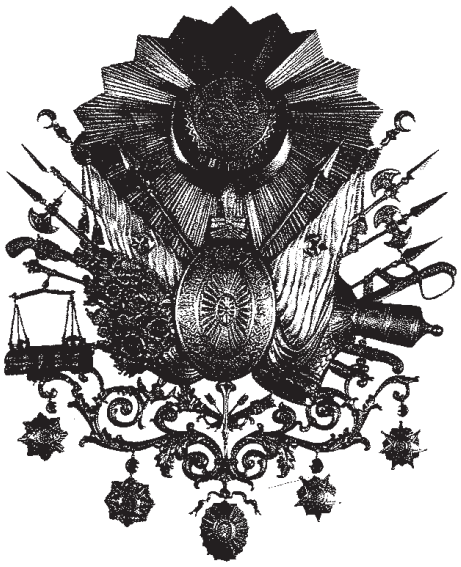

TÜRKLER

10

EDİTÖRLER

HASAN CELÂL GÜZEL
PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK
PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
Şafak Tavkul / D. Hamza Gürer

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz
Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin
Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı
Yüksel Şahin

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün / Umut Aras
Turgay Süslü / Ümit Bahadır / Erol Efe / Zülfikâr Mert
Can Ayvaşık / Lale Azimzade / Serhan Balkanal

Tashih Grubu
Elnur Ağayev
Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay / Demet Aksoy
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
D. Hamza Gürer

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-33-1 Isbn (Takım)
975-6782-43-9 Isbn (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Bülbül Yuvası Ebru, Nusret Hepgül

Osmanlı Devleti'nde Tüketicinin Korunması

DOÇ. DR. SAİD ÖZTÜRK
Osmanlı Araştırmaları Vakfı / Türkiye

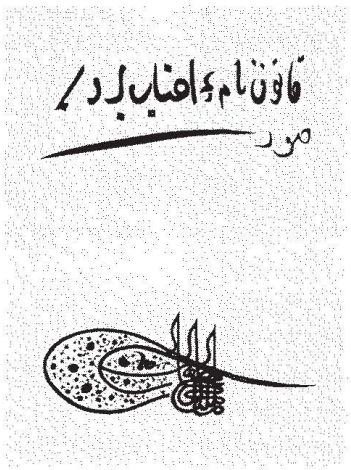
Çalışmasını doğru ve güzel yapan işçiyi Allah sever.
Kudsî Hadis

Aldatan bizden değildir.
Hadis

Tüketici hakları ve tüketicinin korunması ile ilgili düzenlemeler sadece modern toplumlara ait bir özellik değildir. Zira adalet temelleri üzerine dayalı Ortadoğu devlet geleneğinde padişahın adil olması ve adaleti tesis etmesi, devletin ve sultanın gücünü artırmasının önemli bir vasıtası olarak telakki edilmektedir. İslâmî anlayış da yönetici-yönetilen arasındaki ilişkiyi sorumluluk temeline oturtmuştur. Bu sebeple Osmanlı sultanları tebaya Allah'ın bir emaneti olarak bakmışlardır. Bu emanet ve sorumluluk anlayışı Osmanlı sultanlarını tebanın her türlü zulüm ve fenalıktan, haksızlıktan korunması ve hakkının teslimi hususunda titiz davranmalarını gerekli kılmıştır.[1]

Osmanlı Devleti'nde tüketicinin korunmasının, genellikle en üst makamdan en alt makamlara kadar üzerinde hassasiyetle durulan bir konu olduğu söylenebilir. Çünkü yönettiklerinden şahsen sorumlu oldukları telakkisi içerisinde olan Osmanlı sultanları bu sebeple halkın "terfih-i ahvalleri" yani refah seviyesinin yükseltilmesi ve korunması hususunda özen göstermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde tüketiciyi korumaya yönelik olarak muhtelif mekanizmalar işletilmiş, kurum ve kuruluşlar oluşturulmuş ve pek çok tedbir alınmıştır. Tüketicinin korunmasında geleneksel müesseselerden biri olan ihtisab müessesesi, Osmanlı Devleti'nde aynen yürürlükte tutulmuştur. Bu müessesenin başında bulunan muhtesibin önemli görevlerinden biri tüketiciyi korumak idi.

II. Bayezid Dönemi Kanunname-i ihsab-ı, Bursa, (1502)

Temel ihtiyaç maddeleri konusunda tüketiciyi koruma amacıyla alınan tedbirleri dört ana başlık altında ele alacağız.

A. Kalite Kontrol

Kalite kavramı, bir ürünün tatmin etmeyi amaç edindiği tüketici ihtiyaçlarına uygunluk derecesi veya kısaca kullanıma uygunluk anlamına gelmektedir. Kalite kontrolü denildiğinde, bir üretim sistemi içerisinde kalitenin önceden belirlenmiş hedeflere uygun olarak gerçekleştirilmesinin sağlanması ve buna yönelik faaliyetlere ilişkin yetki ve sorumluluğun dağıtılarak bu hedefler doğrultusunda yapılan işler anlaşılmaktadır. Kalite kontrol sisteminin önemi, kalitesizliği önleme amacından ileri gelir.[2]

Kalite kontrolü ile ilgili olarak İslâmî kaynaklarda bizatihi Hazreti Peygamber'in söz ve fiillerine yer verilmektedir. İlk dönemde Hazreti Peygamber ve daha sonra gelen halifeler piyasayı kontrol altında tutmuşlar ve haksız gelir elde etme yollarını kapamaya çalışmışlardır. Hz. Peygamber, ıslak buğdayı altta saklayan satıcının bu fiilini engellemiş ve bu ayıbı insanların göreceği şekilde niye üste getirmediğini sormuş ve akabinde *"Bizi aldatan bizden değildir."* ikazında bulunmuştur. Yine *"Kim afete uğramış (çürük ve bozuk) meyve satarsa kardeşinin malından bir (karşılık) şey almasın. Çürük ve bozuk olanları ayırdıktan sonra satsın. Yoksa neye karşılık herhangi biriniz müslüman kardeşinin malını alacak?"* diyerek çürük mal satmayı, kaliteli malı kalitesiz malla karıştırmayı yasaklamıştır. Bu konuda Hazreti Peygamber; *"Kişinin malında bir kusur varsa*

söylemeden satması ona helal olmaz." sözleriyle satıcının piyasaya arz ettiği malın evsafını müşteriye tam olarak yansıtması istenmektedir.[3]

Kalite kontrole ilişkin bu değinmelerden sonra, Osmanlı Devleti'nde üreticilerin kaliteli ürün üretmelerini sağlamak ve dolayısıyla kalite kontrol mekanizmasını işletebilmek amacıyla başvurulan bir kısım tedbirleri burada incelemek istiyoruz.

1. Hammadde Kontrolü

Kalitenin korunması için alınan tedbirlerin ilki, hammadde kontrolüdür. Kullanıma uygun hammadde ile üretim yapılması, dolayısıyla üretilen malın kalitesinin korunması için alınan tedbirler erken dönemlere kadar inmektedir. Osmanlı ihtisap kanunnâmelerinde ve taşra kadılarına yazılan emirlerde, imalatta kullanılan hammaddelerin kalitelerine dikkat edilmesi gerektiği daima vurgulanmıştır. İmalat aşamasında sabuna katılacak suyun niteliği üzerinde bile hassasiyetle durulduğu görülmektedir. Üretimde kullanılacak suyun temiz su olması ve ölçüsü oranında suyun katılması istenmektedir.

Ayakkabıcılar Çarşısı

Bu konuda Yavuz Selim kanunnâmesinde "...ve sabuncular ve mumcular gözlene, gayet eyü ola, mumları çürük olmaya ve kokar yağdan olmaya ve berk ola, kalb olmaya...".[4] Kanunî'nin umumî kanunnâmesinde; "sabuncular ve mumcular gözlene, gayet eyü edeler, mumlar çürük ve kokar yağdan olmaya, itidal üzre ola ve sabun dahi eyü olan pişmiş ola ve yarılu olmaya" denilmektedir.[5] Aydın ve Saruhan kadılarına yazılan 13 Rebiülahir 1009/ 21 Ekim 1600 tarihli hükümde sabuncuların sabun imalatında murdar içyağı kullanmamaları tenbih edilmektedir.[6]

Bir mamulün sürümünü artırmak için sağlığa zararlı hammadde katılmaması gerekiyordu. Bu konuda görülen bir suistimale hemen müdahale ediliyor, yasaklanıyordu.[7] Diğer taraftan, maliyeti aşağı çekmek için kalitesi düşük hammadde kullanımına da izin verilmiyordu.[8] Üründe kalite farkı varsa fiyatı buna göre ayarlanıyordu. 19. yüzyılın başlarında (4 Ramazan 1215/19 Ocak 1801), İstanbul'daki sabun imalatçılarının bir kısmı, kalitesi düşük hammadde kullanmak suretiyle maliyeti düşürerek ve Girit sabunlarını taklit ederek sabun imal ediyorlardı. Bu durum halka kalitesiz sabun sattıklarından dolayı sabun imalatçılarının haksız kazanç elde etmelerine sebep oluyordu. Yapılan inceleme sonucunda İstanbul'da sabun imalatçılarının kendilerine mahsus damga vurmaları kararı ile birlikte Kandiye, Resmo, Hanya ve İzmir sabunlarının satış fiyatlarından düşük olarak halka satmak üzere narh verilmiştir.[9]

Bir mamul içinde bulunması gerekli hammadde oranlarına dikkat ediliyor, bu ölçülere uymayan mamulün üretimi men ediliyordu. Bir mamulün ana hammaddesi üzerinde ısrarla duruluyordu. Bir mamulde gerekli katkı maddesi eğer belirlenen oranların üzerine çıkarsa mamul "hileli" sayılıyordu.[10] Kalitenin korunması amacıyla hammadde miktarı/mamul mal miktarı dengesinin korunması isteniyordu.

Gerek yurt içinden gelen, gerekse ithal edilen ürünlerin belirlenen ölçülere uymayanlarına el konularak geldikleri yere geri gönderilmesi isteniyordu.[11] Yurt içine sokulan metanın sağlığa zararlı olup olmadığı gümrüklerde kontrolden geçiyordu. 4 Şubat 1900 tarihli bir belgede, bu tarihte ülke içine girmesine ancak "mürekkebâtında muzırr-ı sıhhat bir madde olmayan ..." mallara müsaade edileceği kararlaştırılmış idi.[12] Üreticilerin ithal ürünler ile rekabet edebilmek için gereğinden fazla katkı madde kullandıkları anlaşıldığında velev sağlığa zararlı olmasa bile, incelemeye alınıyordu.

2. İmalatta Uyulacak Esaslar

Halkı zarardan korumak amacıyla herhangi bir malın üretiminde uyulacak esaslar belirlenerek kalb mamul üretilmesinin önü alınıyordu. Bu, hükümetin bir vazifesi olarak telakki ediliyor ve mümkün olduğunca mamulün "hüsn-i i'mali" isteniyordu.[13]

İmalatta uyulacak esaslara ilişkin 1502 tarihli Edirne İhtisab Kanunnâmesi'nde ve İstanbul İhtisab Kanunnâmesi'nde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Mesela ekmekçiler, aşçılar ve sabuncular ile alakalı kanun metinleri şöyledir:

Etmekçiler, *çaşni dutdukların narh üzere pâk işleyeler, eksik ve çiğ olmaya. Etmek içinde kara bulunursa ve çiğ olursa, tabanına let uralar; eksük olursa* tahta külâh *uralar veyahud cerime alalar. Ve her etmekçinin elinde iki aylık, ekall bir aylık un buluna. Tâ ki, nâgâh bazara un gelmeyüb Müslümanlara muzâyaka göstermeyeler. Eğer muhâlefet edecek olurlarsa, siyaset oluna.*[14]

Eyle olıcak ekmek *gâyet eyü ve arı olmak gerekdir.*[15]

Aşçılar ve başçılar ve büryancılar ve börekçiler, *fi'l-cümle ta'âm bişürüb satanlar, eyü ve pâk bişüreler ve kabların pâk suyla yuyalar ve pâk bez ile sileler ve bir kerre çanak ve tabak yudukları suyla tekrar bir çanak ve bir tabak dahi yumayalar. Ve kazanların kalaysız dutmayalar ve kepçelerini dahi kalaysız dutmayalar, vaktiyle kalayladalar. Muhâlefet edenleri muhtesib, kadı ma'rifetiyle döğe, cerime almaya.*[16]

Sabunı *katı bişüreler çiğ komayalar. Eğer kalb işlerler ise muhtesib hakkından gele.*[17]

İmalat aşamasında suistimal yapan üreticiler için zecri tedbirler alınıyor ve kanunî yaptırımlara gidiliyordu. Mamulün çaşnisi tutuluyor, yani bir malın üretim süreci dikkate alınıyor, hileli üretim görüldüğünde yasaklanıyordu. İmalat aşamasında kesinlikle kalitesiz hammadde kullanımına ve kalitesiz mal üretimine izin verilmiyordu.[18] Bu konuda asırlarca hiç taviz verilmemiştir. 13 Rebiulevvel 1009/21 Ekim 1600 tarihli Aydın ve Saruhan kadılarına yazılan hüküm ile 1234/1818 tarihli belgede yer alan tedbir ve önerilerin muhtevası aynı idi.[19] İmalatta suistimali görülen üreticilerin "şer'le haklarından gelinmek" emrediliyordu.[20]

İzmirli sabun imalatçılarına üretim aşamasında gerekli dikkatin gösterilmesi tenbih edilmekte ve özellikle sabunların iyi pişirilmesi konusunda şu hususlara dikkat etmeleri isteniyordu:

"Sabunhanelerinde tabh eyledikleri sabun kemal üzre tabh oldukça nîm pûhte iken kazgânlarından ifraz ve ihraç ve kaygan edüb der-mahzen ve ihtikar ve kalp ve nâ matbûh itmeyup mecmû'ını ber-mu'tâd-ı kadim kemâliyle tabh ve def'aten kalyalarına döküp fakat mâyelik içün beş altı kantar sabundan ziyâde alıkonulmamak ve bu nizâmın devam ve istikrarına mürâ'at ...".[21]

3. Üretimin Ehl-i Vukuf ve Müfettiş Gözetiminde Yapılması

Konaklayan yolcular, (Topkapı Sarayı Kitaplığı)

Kalitenin korunması amacıyla zaman zaman üretimi denetleyecek kişiler görevlendirilmiştir. Bu görevliler ehl-i vukuf, müfettiş, mubassır ve mümeyyiz sıfatlarını taşıyorlardı.[22] Aydın ve Saruhan kadılarına yazılan 13 Rebiulahir 1009/21 Ekim 1600 tarihli hükümde bu vilayetlerde üretimde bulunan bazı kişilerin kalitesiz hammadde kullandıkları ve imalat aşamasında başka hilelere başvurdukları tesbit edilmesi üzerine üreticiler üzerine bundan böyle bir müfettiş ve bir mümeyyiz tayin edilmiş idi.[23] İzmir kadısına hitaben yazılan bir emir ile bundan böyle kalitenin korunmasına dikkat edilmesi istenmiş ve üreticilerin imalat aşamasında denetlenmesi için bir ehl-i vukuf ve mubassır kimsenin tayini istenmiştir.[24]

4. Nümune İmalat

Kalitenin korunmasına yönelik düzenlemelerden biri de nümune imalattır. Kalitenin eski düzeyinde tutulması amacıyla güvenilir esnaftan birkaç kişi tayin edilerek nümune imalat yapılıyor ve imalatçıların bundan sonra bu nümuneye uymaları tenbih ediliyordu.[25]

5. Ustalık Yönetmeliğine Uyulması

Klâsik dönemde üretici esnaf belli prensipler dahilinde çalışmak zorunda idi. Belli bir malın üretimini yapabilmek için kişinin elinde ustalık belgesinin olması şart idi. Fakat bazı ehil olmayan kimselerin "akçe kuvveti" ile üretici esnaf arasına karıştıkları görülmesi üzerine, bu gibi kimselere icazet ve hisse verilmeyerek iş hayatına atılmalarına müsade edilmiyordu.[26] Mesleğinde ehil olduğuna dair belge almadan iş hayatına atılarak üretimde bulunan kimselere rastlanması üzerine, asıl mesleği yürüten esnafın zarardan korunması ve üretimde kalite sağlanarak tüketici haklarının korunması için İstanbul kadısına ve İstanbul kaymakamına yazılan bir yazıda "...hırfet-i merkume ahâlisi beyninde kadimden mer'i olan nizama halel vermemek içün" gereğinin icrası isteniyordu.[27]

6. Standardın Korunması

Sınai ürünlerin standartlara uygunluğu ciddi şekilde izleniyordu. Tespit edilen standartlar kadı sicillerine kaydediliyor, ülkenin uzak bölgelerinde de bu standartlara uyulması isteniyordu.[28] Mesela sabun imal edilirken kalıpların standart ağırlıklara sahip olması gerekiyordu.

Fatih döneminde düzenlenen 24 Cemaziyelevvel 884/13 Ağustos 1479 tarihli bir sabunhane hükmünde, her sabun kalıbının 200 dirhem olması isteniyordu. Aynı sabunhane hükmünde sabun kalıpları eğer 200 dirhemden aşağı olursa ameldara satılması, eğer yine de satılmazsa tekrar geldiği yere götürülmesi ve Osmanlı ülkesinde satılmaması ikaz ediliyordu.[29] Sabun kalıplarında uzun dönemler içerisinde standart ağırlıkların korunduğunu söyleyebiliriz.

7. Damga Sahtekârlığının Önlenmesi

İmalatçıların, satışlarını artırmak amacıyla ürettikleri mamule daha kaliteli üretilen mamullerin damgasını vurarak piyasaya düşük kalitede mamul sürümü yasaktı. Ürünün imal edildiği yer veya üretici firmanın isminin yazılması vurgulanıyordu.

Üreticilerinin damga örnekleri kadı defterine tatbik ediliyordu. Bu nizama uymayan üreticiler imalattan men ediliyordu.[30] Mesela 1826 yılında sadır olan ferman, Girit Kandiye, Girit Hanya, Midilli, Edremit ve İstanbul'da imal edilen sabunların imal edildikleri yere ait damga/mühür örneklerinin her yıl kadı defterlerine geçilmesini talep etmektedir. Bu üretim mahallerinin mühür örnekleri deftere kaydedilmiştir.[31]

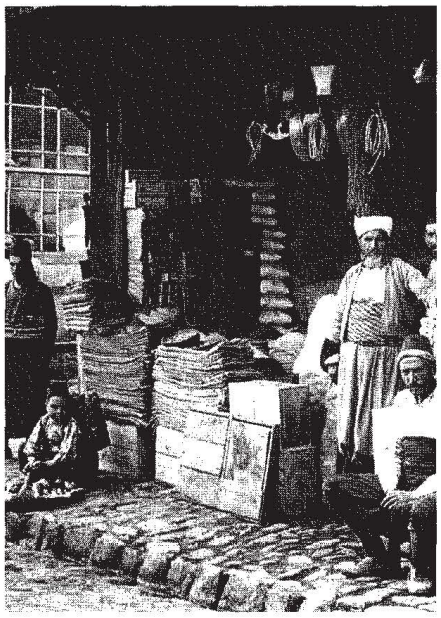
8. Muayene-i Tıbbiye

İthal malların gerek kalitesi, gerekse sağlığa zararlı olup olmadığı açısından kontrolü yapılıyordu. Muayene-i sıhhiyeye tâbi olan eşya hakkındaki nizamnâme neşredilerek özellikle yurt içine giren malın sağlığa zararlı olup olmadığı denetleniyordu.[32] Ancak 19. yüzyılda batı mamulleriyle rekabet edebilmek amacıyla sağlık açısından zarar bahis mevzu olmadan düşük kalitede mamule kısıtlama getirilmiyor, ancak fiyatların aşağıya çekilmesi isteniyordu.[33]

B. Satışın Kontrolü

1. Narh Fiyatlarına Uyulması

Zaruri ihtiyaç maddelerinin uygun şekil ve fiyatla halkın eline geçmesi konusunda Osmanlı devlet adamları, esnaf ve tüccarı devamlı olarak sıkı bir kontrol altında bulunduruyordu.[34] Yönetim, kentlerin iaşesini arz ve talep kurallarına, piyasanın işleyişine bırakma yerine, ticarete müdahale ederek tüccarların devletin belirlediği fiyatlarla kentlere mal getirmesini sağlamaya çalışıyordu.[35] Kontrol araçlarından biri olan narh mekanizması işletilerek fiyatların tavan sınırı devlet denetimi altında belirleniyordu. Fiyatlar arz ve talep şartlarına bağlı olarak belirlense de narhın tespit ettiği limitlerin dışına çıkamazdı. Şu var ki narhın limitlerine arz ve talep şartları önemli oranda etki ederdi. Aynı cins mallar kalitelerine göre fiyatlandırılıyor ve buna göre satışa çıkarılıyordu.[36] Narh fiyatları genellikle kadı, esnaf temsilcileri ve şehir ileri gelenlerinden oluşan bir mecliste tespit edildiğinden karşılıklı rızaya dayanıyordu.

Esnaf

Tüketicinin korunmasında en önemli mekanizmanın narh uygulaması olduğunu belirtmek gerekir. Narh uygulaması ile hem kalitenin kontrol ve muhafazası, hem de arz ve talep şartları göz önünde tutularak fiyatların kontrol ve belirlenmesi sağlanıyordu. Fiyatlarda ve kalitede belirlenen düzeyin dışına çıkarak tüketiciyi aldatan imalatçılar imalattan el çektiriliyor ve özellikle İstanbul'da imalatta bulunmaları yasaklanıyordu.[37]

Çeşitli üretim bölgelerinden İstanbul'a gelen emtiayı, ilgili esnaf ve küfecilerin "narh-ı mu'ayyen"den yani cari fiyattan bir akçe bile fazlaya satmaları yasaklanıyordu. Bu yasağa uymayanlara cezai müeyyide uygulanıyordu. Yine narh fiyatının üzerinde mal alan kimseler açısından da bazı uygulamalar söz konusu idi. Satın alan kimse ile mahallesinin muhtar ve imamı ilgili makama haber vermedikleri zaman "te'dib ve ta'zire müstehık" oluyorlardı.[38]

İhtisab kanunnamelerinde narh ile ilgili bazı hükümler şöyledir:

Taşradan gelen hububat ve bal ve yağ ve sâir me'kûlât *kısmında ne gelürse, muhtesib, kadı ma'rifetiyle kemâ-yanbağı teftiş eyleye. Tâ ki, yalan yere şire deyüb ziyâde narh istemeyeler ve getürdüği yere göre* harcı *hesâb olunub tamam oldukdan sonra* onı on birden nihâyet on beşe varınca *muhtesib kadı ma'rifetiyle narh vere.*[39]

Bakkallar ve attarlar ve bezzâzlar ve takyeciler, onun on bire *satalar, ziyâdeye satmayalar. Ziyâdeye satarlarsa, muhtesib dutub te'dîb ede. Ammâ bu bâbda ve gayride kadı ma'rifeti bile ola.*[40]

19 . yüzyılın ilk çeyreğinde görülen bir uygulamaya göre (1243/1827) fiyat hususunda câri nizam dışı hareketleri görünen tüccar, esnaf, küfeciler ve bakkallar suçlarının derecesine göre ilgili makam tarafından değnek ile dövülecek, küreğe vaz edilecek veya nefy cezası tatbik edilecek ve adı geçen esnaf gruplarına mensup kişilerin biri kabahatli bulunduğunda önce tenbih edilecekler, sonra aynı davranış içerisinde bulunurlar ise falakaya çekilecekler idi.[41]

1817 tarihli bir kararda, bu yıllarda zeytin yağı ve sabun üretimindeki artış dolayısıyla İstanbul'da bulunan bakkal ve sabuncu esnafına iki kat tevzi olunması kararlaştırılır. Ancak halkın ihtiyacına yönelik olarak dağıtılan bu malların spekülasyon saiki ile stok edilmesi, cari narhın üzerinde satış yapılması veya dışarıya satış yapılmasının kesinlikle yasak olduğu ve bu gibi fiillere teşebbüs edenlerin şiddetle cezalandırılacakları (te'dibat-ı şedide) belirtilmektedir.[42]

2. Ölçülerin Kontrolü

Tüketicinin korunmasına yönelik olarak alınan tedbirlerden ölçülerin kontrolü önemli bir tedbir idi. Ölçü ve tartıların damgalattırılması isteniyordu.[43] Ölçü ve tartıda hile yapan esnaf şiddetle cezalandırılıyordu.

1769 tarihinde kömürcülük yapan iki yeniçeri, narh fiyatlarının üstünde satış yapmakla kalmayıp, tartılarının da noksan olduğu tesbit edilince diğerlerine mucib-i ibret olması için Bozcaada'ya "nefy ü iclâ ve habs" edilmişti.[44] Yine 1767 tarihinde fırıncılık yapan dört yeniçeri, ekmeğin gramajını eksik tuttuklarından dolayı Seddü'l-bahr Kalesi'nde hapis ve kalebendlik cezasına çarptırılmışlardı.[45] Urla sabuncularına ilişkin olarak İzmir kadısına gönderilen bir emirde konu üzerinde durulmaktadır. Urla sabuncularının kantarlarının noksan tarttığı belirtilerek kadının dikkati çekiliyor. Kadıdan hem sabunun kalitesine, hem de sabuncuların kantarlarının doğru tartması yönünde sabun imalatçılarının uyarılması isteniyordu.[46]

İhtisab kanunnamelerinde ölçülerle ilgili şu hususlara yer verilmiştir:

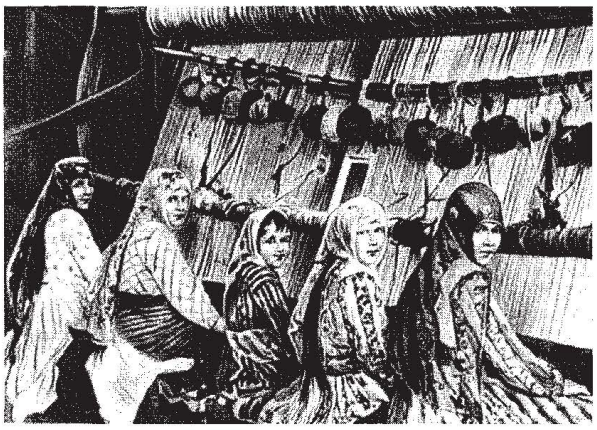
Ve kadı ma'rifetiyle me'kulât ve meşrûbât ve melbûsât ve hubûbât *ki; ehl-i sûk arasında, gözedilüb her hirfet teftiş oluna. Eğer terâzûda ve kilede ve arşunda eksük bulunursa, muhtesib haklarından gele.*

Ve kile ve arşun ve dirhem *gözlenile; eksüği bulunanın hakkından geleler.*[47]

Un kapanında olan kapan taşlarını, *kadı ma'rifetiyle muhtesib dâim görüb gözede. Tâ ki, hile ve telbîs olub un alan ve satan kimesnelere zarar ve ziyân olmaya.*[48]

3. Tevzi Satışlarda Usûl

Tüketicinin cari narh fiyatıyla ürün almasını sağlamak amacıyla alınan önlemlerden biri de, tevzii yapılan ürünün satışının belli kaidelere bağlanması idi. Mesela İstanbul'a gönderilen mallar, kethuda ve pazarbaşı ve bölükbaşı marifetiyle kefilleri alınmış esnafa tevzii ediliyor ve bedelleri tahsil edilerek sahiplerine teslim olunuyordu.[49]

Halı dokuma atölyesi, (19. yy.)

Bakkalların ellerinde önceden yüksek fiyatla aldıkları bir mal bulunduğunu ve tevzii olan malın da bittiğini iddia ile cari narh fiyatından fazla fiyata mal satmalarının önünü almak için malın tevziinden önce yeterli müddet verilerek (15 gün), bakkal ve ilgili esnafın elinde fazla fiyattan almış oldukları malın tükenmesi sağlanacak, sonra cari narh fiyatından bakkal ve ilgili esnafa İhtisap Nazırı tarafından tevzii edilecekti.[50] Eğer yine fahiş fiyatla mal satan bakkal ve esnaf tespit edilirse, bunların yedi sene müddetle küreğe vaz edileceği, müşterisi de ikaz edileceği kararlaştırılmıştır.

Üreticilerin ve tüccarın sattıkları malın bedelini sağlıklı olarak tahsil etmeleri için de önlemler alınmıştır. Mesela 7 Zilhicce 1216/12 Nisan 1802 tarihli kararda Kandiyeli sabun tüccarları İstanbul'a gönderdikleri sabunun tevziinde ihtimam gösterilmediğinden ekseri müflis eline geçip bedelinin tahsil olunmasının mümkün olmadığını, bu durumda işletmelerini kapatmak zorunda kalacakları ve üretime devam edemeyeceklerini belirterek malları telef olması mülahaza olunur kişilere verilmeyerek "mütemevvil ve ahz u itasına dürüst, kefile rabt edilmiş bakkal taifesine" verilmesini istiyorlardı.[51]

4. Esnafın Birbirine Kefaleti

Esnafın suistimallerini önlemek amacıyla esnaf birbirine kefil yapılıyordu. Böylece esnafın kendilerini iflasa çıkararak ödemede güçlük çıkarmaları önleniyordu. Esnafın birbirine kefaleti ile tüccarların zarar ve ziyana uğramalarından dolayı İstanbul'a mal getirmekten kaçınmaları önlenmiş oluyordu. Yeterli malın gelmesi ise nihai noktada tüketiciyi ilgilendiriyordu. 1247/1831 tarihinde bazı tüccarların şikayeti üzerine bazı satıcı esnafı birbirine kefil ve rapt edilmiştir. Yine bu tür borçluların elinde bulunan emlak ve emtia kethudaları, pazarbaşı ve yiğitbaşı vasıtasıyla satışa çıkarılarak borcun ödenmesi cihetine gidilecek, borcun ödenmesine satılan malı vefa etmez ise sahip olduğu gediği müzayede ile satılacak, yine borca kafi gelmediğinde kefilleri ve diğer esnaftan tediyesi yoluna gidilecekti.[52]

Yine çarşı ve pazarda satış yapan küfeciler de tüccarın şikayeti üzerine 7 Receb 1222/10 Eylül 1807 tarihli karar ile aynı şekilde kefile bağlanmış idi. Küfeciler bu kefalet dolayısıyla tüccarın malının bir habbesini zayi etmemeği taahhüt ediyorlar ve içlerinden biri iflas içerisinde olduğunda vefat veya firar ettiğinde tüccara olan borcunu bütün küfeciler ödemeğe rıza göstermişler idi. Ayrıca içlerinden yiğitbaşı seçilen kişi de bütün küfecilere kefil ve zamin olmuştur.[53]

5. Esnafın Nezre Bağlanması

İstanbul ihtiyacının zamanında ve gerekli miktarda karşılanması, merkezin, üzerinde hassasiyetle durduğu bir konu idi.

İstanbul'a mal sevkiyatında aksama olmaması için taşradan İstanbul'a mal gönderen esnaf nezre bağlanmış idi. Mesela 1223/1808 tarihli bir fermanda İzmir'de bulunan esnafın İstanbul'a göndermekle yükümlü oldukları sabunları yeterince göndermelerini sağlamak amacıyla 5000 kuruş nezre bağlandıkları anlaşılmaktadır. Sözü edilen sabuncu esnafından İstanbul'a taahhüt edilen sabun göndermeyenlerden hem nezir alınacaktı hem de bu kişilerin iş yerlerine el konulacaktı.[54]

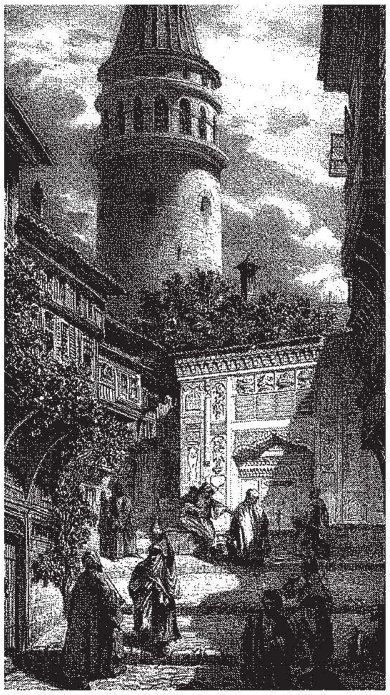
6. İddihar, İhtikar ve Spekülatif Kazançların Men Edilmesi

İddihar; biriktirme, toplayıp saklama, kıtlıkta yüksek fiyatla satmak üzere zahire toplayıp saklama, ihtikar ise halkın yiyecek ve içecek gibi zaruri ihtiyaçlarını ucuza toplayıp fırsat bulunca pahalıya satma, vurgunculuk, madrabazlık anlamlarına gelmektedir. Her iki hareket de arzın yetersiz oluşundan faydalanarak veya piyasada suni mal darlığı oluşturarak ellerinde bulunan malı yüksek fiyatla satma amacına yöneliktir. Piyasada suni darlık oluşturarak yüksek fiyatla mal satışı ise, halkı sıkıntıya sokmak ve tüketiciyi aldatmaktır. Bu nedenle her iki durum de yasaklanmıştır.

Aslında iddihar ve ihtikar sadece Osmanlı iktisadî tarihinde görülen bir olgu değildir. Bütün toplumlarda

daha kolay yollardan daha fazla kazanç elde etme heveslileri her zaman var olmuştur ve olmaya devam edecektir. Muhtekirler ekonomik zaruretlerden ziyade, piyasada suni darlıklar meydana getirmişler, her fırsattan yararlanmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nde muhtekir zümresi piyasada önemli rol oynuyor ve piyasayı etkiliyordu. Hayat pahalılığından yakınan 18. yüzyıl şairlerinden Osman Zâde Taib (ö.1723) "muhtekirler belasıdır bu bela" sözleriyle muhtekirlerin etkinliğini anlatmaya çalışıyordu.[55]

İddihar ve ihtikar bütün temel ihtiyaç mallarında görülüyordu. Ekmek, et, buğday, arpa ve diğer mallarda spekülasyon saikiyle mal stoklandığı oluyordu. Devlet bu tür fiillerin her zaman karşısında idi. 15 Receb 1144/13 Ocak 1732 tarihli belgede ekmek, et, buğday, arpa ve diğer hububatın narhları duruma göre ma'rifet-i şer' ile tayin edilecek ve gerek askerî gerekse sivil ambar ve mahzen sahiplerinin muhtekirlik etmeyip ellerinde bulunan zahireyi tayin olunan narh üzere satmaları, eğer bu konuda inat ve muhalefet ederek muhtekirliğe devam etmek isterlerse gereken cezaya çarptırılacakları belirtiliyordu.[56] İstanbul'a intikali lâzım gelen peynir, soğan, yumurta, nohut, mercimek vs. zahirenin gereğince gelmemesi üzerine yapılan tetkiklerde İzmit tarafında muhtekir taifesinin bu malları ucuz fiyatla kapattığı, yüksek fiyatla satmak için de stok yaptığı anlaşılmıştı. Bunun üzerine Evasıt-ı Şaban 1188/Ekim 1774 tarihinde İzmit naibi ve yeniçeri zabitine gönderilen bir emirde bu tür spekülasyon amacı ile mal stoklayan kişilerin tespit edilerek mahzenlerinde bulunan zahirenin derhal İstanbul'a intikal ettirilmesi ve sahiplerinin de tutuklanmaları istenmektedir.[57] Aynı bölgeye ait Evahir-i Safer 1195/Şubat 1781 tarihli diğer bir kayıtta Odun Kapısı esnafının bu bölgeye adam gönderip ya da buradaki ortakları vasıtasıyla gizlice yüksek fiyatla mal alıp stoklayan, ihtikar yapan esnafın dükkanları kapatılacak, kendileri de esnaflıktan tard edilecekti. Çünkü taşrada bu tür stokların oluşması, İstanbul'da mal darlığına ve dolayısıyla fiyatların yükselmesine sebep oluyordu.[58]

İstanbul, Galata Sokağı, Eugene Flandin

18. asrın sonlarında (1792) sur dışında dükkanı bulunan dükkan sahipleri kanun ve nizama aykırı olarak taşradan İstanbul'a gelen bazı emtianın ekserisini satın alarak iddihar etmekte, sonra iskelelerde bulunan gemilere stokladıkları malları gece vakti satmakta idiler. Bu durum İstanbul'da malın kıtlığına ve dolayısıyla fiyatların yükselmesine ve halkın sıkıntı çekmesine neden olmakta idi. Söz konusu stokçuluğun önüne geçmek ve halkın sıkıntıya düçar olmasını engellemek amacıyla sur dışında bazı satıcı esnafa ait dükkanların tamamı kapatılmış, ruhsat sur içinde dükkan açma şartına bağlanmış idi. Bu tür bir engellemenin arkasında sadece bir malın müzayakası ve fiyatlarının yükselmesi yatmamakta diğer emtia fiyatlarına da yansıma endişesi bulunmaktaydı.[59]

Zeytinyağı İstanbul'a naklolunmak üzere İzmir'e geldiğinde, yağ kapanına daha teslim edilmeden, sabuncu esnafından bazıları tarafından satın alınmakta bu durum hem sabuncu esnafını hem de halkı müzayakaya sokmakta idi. Bunun üzerine İzmir kadısına yazılan 17 Rebiulevvel 1211/19 Eylül 1796 tarihli fermanda İzmir'e gelen zeytinyağının;

"...narh-ı câri ve nizâm-ı kadîmleri üzre kifâyet miktarı sabuncu esnafına bey' vesâir ahâliye dahi lüzumı derece iştira etdirilmek ve revgan-ı mezkûrı esnaf-ı mezkûre kendülere inhisar dâiyesinde olmamak ve gerek revgan gerek sabun kimseye iddihar ve ihtikar ettirilmeyerek peyderpey der-Aliyye'ye sevk..."

ettirilmesi isteniyordu. Aynı ferman metninde İstanbul harcı kalitesindeki zeytinyağının bir vukiyyesi bile ne İzmir'de ne de diğer mahallerde satışa sunulmayarak doğrudan İstanbul'a sevki talep ediliyordu.[60]

İhtikarda bulunanlara şiddetli cezalar uygulanıyordu. 21 Rebiülahir 1201/10 Şubat 1787 tarihli belgede İzmir müftüsünün kardeşi İzmir müderrislerinden Osman Efendi ihtikarı itiyad eylemesi hasebiyle sürgün cezasına çarptırılmış idi. Cezasını çekmek üzere Kıbrıs'a gönderilirken yolda fırtınanın şiddeti nedeniyle Kıbrıs'a gönderilmekten vazgeçilmiş, İstanköy'de ikamet olunmasına karar verilmiştir.[61]

7. Tekelciliğin Önlenmesi

Üretimde ve satışta "iddi'a-yı inhisar", yani tekelci yaklaşımlara bütün Osmanlı asırlarında müdahale edildiğini görüyoruz. İmalatçı ve satıcı esnafın, tüccarın ve müstemin taifesinin tekelci uygulamalarına mümkün olduğunca müsaade edilmiyordu. Bu konuda arşiv kayıtlarında çok sayıda örneklere ve uygulamalara tanık oluyoruz.[62]

Osmanlı şehir ekonomisinin işleyişinde önemli rolü bulunan esnaf teşekkülleri ise, serbest rekabeti engelleyen tekelci bir özelliğe sahip idi. Esnafın bu tekelci özelliği III. Selim'in dikkatinden kaçmamış, vezirine yazdığı bir Hatt-ı Hümâyûn'da **"eşyanın her cinsini esnaf kendiye inhisar ettirmiş olmağla pahalı olduğundan"** yakınıyor ve halkın zarar görmeyeceği şekilde bu işe bir düzen verilmesini istiyordu.[63]

Mesela İzmirli reaya ve tüccar taifesinden bazı şahısların satmak üzere getirdikleri yağdan, sabun imalatçıları kendileri kifayet miktarı almadıkça başkalarına satışına engel olmakta idiler. Yine bu kesim gelen yağı iste-

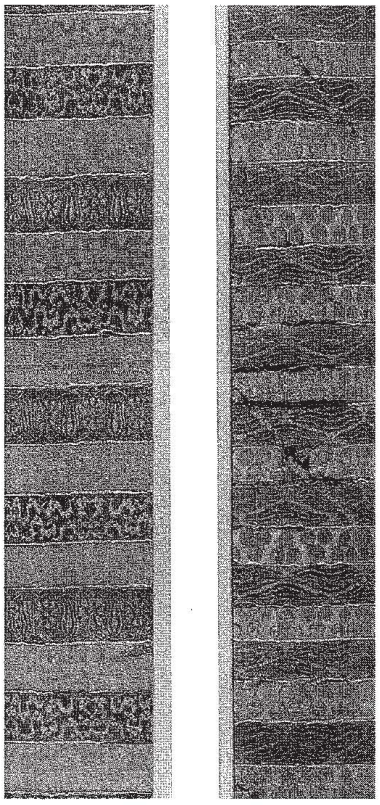
dikleri fiyattan tevzi ve taksim etmekte idiler. Yağ sahipleri yağ bedellerini isteyince, vermemek için türlü bahane uyduruyorlar ve onlardan habersiz yağ sattıkları bahanesiyle hâkime müracaat ederek cezalandırdıkları bile oluyor idi. İzmir'e yağ getiren reaya ve tüccar taifesine karşı takınılan bu olumsuz tavır, hem yağın ve hem de dolayısıyla yağın hammadde olarak kullanıldığı diğer ürünlerin daralmasına ve fiyatların yükselmesine sebep olmakta idi. Alınan tedbirler gereğince, yağı hammadde olarak kullanan esnafın yağ getiren tüccar ve halka mani olmamaları, narh fiyatıyla pazarda satışlarının serbestçe yapmaları sağlanır.[64]

8. İhraç Yasaklarına Uyma

İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamak için alınan başka bir tedbir de ihraç yasakları idi. İhraç yasakları öteden beri icra edilen bir yöntem idi. Özellikle stratejik mallara ve temel ihtiyaç maddelerine ihraç yasakları getiriliyor, "memnu meta" uygulamasına gidiliyordu. Fakat bu yasağı muhtekir taifesi zaman zaman delmek istemişlerdir. Mesela, I. Dünya Savaşı sırasında zeytinyağının ihracı yasaklanınca, muhtekir taifesi topladıkları zeytinyağlarını sabun yapma yoluna gitmişler; bunun üzerine İstanbul halkının müzayakaya duçar olmaması için sabunun ihracına yeniden yasak getirilmiştir.[65]

9. Kaçakçılığın Önlenmesi

Stratejik ve temel ihtiyaç mallarının ihracının yasak olması, kaçakçılık olaylarının gelişmesine sebep olmuştur. Özellikle kıymetli maden başta olmak üzere, buğday, arpa, deri, ipek, güherçile ve benzeri mallar kaçakçılık yoluyla Batı'ya kaçırılmaktaydı. Kaçakçılık iç piyasada mal arzında darlığa sebep oluyor, dolayısıyla fiyatların yükselmesinde aktif rol oynuyordu.[66]

İpek kumaş, (16. yy.)

Kaçakçılığa konu olan "kâffe-i ibadullahın muhtaç olduğu mevad", yani herkesin ihtiyaç duyduğu temel ihtiyaç mallarını, gerek bazargan ve gerek esnafın izinsiz olarak bölge ve yurt dışına çıkarması yasaktı. Böyle bir hareket yönelen kişi zabiti marifetiyle yakalanarak "ıbret-i li's-sâirin" tedip olunuyordu.[67] Kaçakçılığa göz yuman idarecilere sürgüne gönderilme gibi ağır cezalar tatbik ediliyordu.[68]

Kaçakçılığa yola açan sebeplerden biri kuşkusuz dışarıya yüksek fiyatla mal satma imkânının olması idi. Ancak 1230/1814 tarihli bir hatt-ı hümâyûnda yer alan bilgilere göre bu tür suistimalde bulunan esnaf tedip edilmiştir.[69] Haksız vergi talepleri de kaçakçılığa yol açıyordu. İstanbul tertibinden fazla olan emtianın dışarıya satışı, bazı resimler tahsil edilerek gerçekleşirdi. Eğer resim ödemeden dışarı mal satıldığı vaki olur da yakalanırsa, ilgili memurlar bu mallara el koyup, rayiç bedeli ile satarak bedelini hazineye teslim edeceklerdi.[70] Fakat zaman zaman haksız olarak talep edilen vergi sebebiyle emtia, özellikle İstanbul yerine Anadolu, Arabistan ve Frengistan tabir edilen Avrupa ülkelerine kaçak olarak gidiyordu. Böylesine bir kaçakçılık İstanbul'da emtianın daralmasına ve fiyatların yükselmesine neden oluyordu. Tedbir olarak imalatçıların hammadde darlığı çekmemeleri için kazalardan naklolunan, mesela zeytinyağından, resim alınmamasına karar verilmiştir.[71]

C. İstanbul Tahsislerinin Kontrolü

Tüketiciyi korumaya yönelik dolaylı tedbirlerden biri de İstanbul'un ihtiyacının sağlıklı bir şekilde karşılanmasıdır. 1815 tarihli bir hatt-ı hümâyûnda konu üzerinde durularak, İstanbul halkının ihtiyaç duyduğu emtianın temin edilmesi için gereken bütün tedbirlerin alınması ve bu konuda bir eksikliğe meydan verilmemesi isteniyordu.[72]

Bu nedenle muhtelif zamanlarda üretim yapılan bölgelere emir ve fermanlar gönderiliyor, resmî ve gayr-ı resmî kişilerin bu konuda dikkatli olmaları, herhangi bir suistimale girişilmemesi isteniyordu. Ancak bütün bu ikazlara rağmen resmî görevlilerin zaman zaman suistimalleri merkeze ulaşıyordu. Mesela 1818 tarihli bir belgede bu tarihte Ayvalık'ta imal edilen sabunların tamamı İstanbul için tahsis edilmiş iken, Ayvalık gümrükçüsü Şerif Ağa'nın nizama mugayir olarak Beratlı tüccarlara sabun satışı yaptığı tespit edilir. Ayvalık gümrükçüsü bu suistimalinin bedelini Magosa Kalesi'ne sürgün edilmekle ödemiştir.[73]

Merkezî hükûmet tarafından İstanbul'da yaşayan halkın ihtiyaçlarını en güzel bir şekilde karşılamak amacıyla, imalat yapılan bölgelerden İstanbul için tahsisler yapılıyordu. Tahsis edilen malların eksiksiz olarak İstanbul'a intikal etmesine olağanüstü itina gösterilmiştir. Arşiv belgelerinde konu ile ilgili uzun yazışmalara tanık olunmaktadır. Ortaya çıkan bir aksaklığın nedeni ve çözüm yolları için geniş inceleme ve soruşturmalar yapılmakta, taahhüt sahiplerinin taahhütlerini yerine getirmesi için sağlam esaslar vaz edilmektedir.

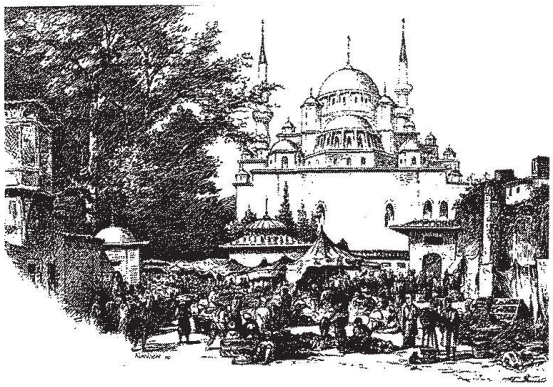
Bu konuda 21 Ramazan 1259/5 Ekim 1843 tarihli inceleme örnek gösterilebilir. 1252, 1253 ve 1254 senelerine ait tahsisatta görülen aksaklık üzerine yetkili merciler ve konunun muhatapları arasında uzun müzakere, inceleme ve soruşturmalar yapılmıştır.[74]

Mesela 19. yüzyılın ortalarında İstanbul için tahsis edilen bir kısım mallar tamamen İstanbul'a gelmiyor, bazı muhtekir ve tüccar bu malları bazen yerinde bazen de yolda başka birilerine satıyorlar idi. Bu durumda hem İstanbul'da halk müzayaka çekiyor, hem de bu mallardan tahsili gereken rüsum zayi oluyordu.[75] Yine İstanbul'da bulunan bazı tüccarlar, İstanbul halkının ihtiyacı olan yağ ve sabunu yüksek fiyatla dışarı satıyorlardı. Bunun önüne geçmek üzere, 1836 tarihli bir belgeye göre üretimin gerçekleştiği bölgelerin koca başıları ve diğer ilgilileri çağırılarak her kaza için mürettep olan yağ ve sabunu eksiksiz olarak vermek üzere taahhüt altına alınması, taahhüt olunan miktarın her ay sekizer, onar bin kantar olmak üzere İstanbul'a intikali kararlaştırılmıştır.

D. Üretici ve Aracı Kişilerin Korunması

1. Narhın Yükseltilmesi

Bir kısım suistimallerin önlenmesinin yanında, üretici ve tüketicinin korunması amacıyla narh fiyatlarının yükseltilmesi gibi bir tedbirin alındığı oluyordu. 1252/1836 tarihli belgede; cari narh gereğince satış yapmak zorunda bulunan tüccarlar zarar etmekte idiler. Bu nedenle dışarıya yasak olmasına rağmen zaman zaman satış yapıyorlardı. Bakkal ve esnaf zümresine mensup kişiler değişik kanallardan aldıkları malları, halka kıyyesini daha yüksek fiyatla satıyorlar idi. Bu durum ise halkın zarara uğraması anlamına geliyordu. Bunun önünü almak için çeşitli teklifler öne sürülmüş nihaî olarak narh fiyatlarının yükseltilmesi yoluna gidilmiştir.[76]

Yeni Valide Cami önünde pazar yeri, (De Paris á Constantinople, Théodore Cahu)

Hammadde fiyatlarının yükseldiği, ayrıca imalat girdileri vesair masraflar ile birlikte maliyetin de yükseldiği bir zamanda narh fiyatları düşük tutuluyordu. Bu durumda üreticilerin imalathanelerini kapatmakla karşı karşıya geldikleri oluyordu. Üreticilere narh fiyatlarını yükselterek zarardan korunmaları öneriliyor, narh fiyatlarının yeniden düzenlenerek üreticilerin mağduriyetlerinin giderilmesi ve üretime devam etmelerinin mümkün hale gelecek ortamın hazırlanması talep ediliyordu.[77] Bu durumlarda üretici maliyetleri dikkate alınarak fiyatlarda yeniden bir ayarlamaya gidiliyordu. Mesela Girit'te sabun üreticilerinin maliyetleri yükselince fiyatlarda ayarlama yapılmıştı.[78]

Diğer taraftan esnafın, narhın yüseltilmesi taleplerinin incelenmesi sonucu haklı gerekçelere dayanmadığı tespit edilerek taleplerin geri çevirildiği de oluyordu. 1767 yılında İstanbul'da at nalı çivisi satan esnafın üretim girdilerinin arttığı iddiasıyla fiyatların yükseltilmesi talepleri kabul görmemişti. Esnaf demir ve kömür fiyatlarının arttığını iddia ederek 1762'de tespit edilmiş olan narhı kâfi görmeyip fiyatları yükseltmek istemeleri üzerine yapılan incelemede 1000 çivide 27 pare kâr kâfi görülerek narh fiyatının yükseltilmesine müsade edilmemiştir.[79]

2. Narhın Mevsiminde Uygulanması

Bu konuda tespit ettiğimiz erken tarihli bir belgede, sabun narhı vermekle yükümlü şehir kethudası ve muhtesibin, narh konusundaki bazı uygulamaları şikayeti mucib olduğu belirtilmektedir. Balıkesir sabuncuları, şehir kethudası ve muhtesibin narhı mevsimi ile vermeyip, ziyade narh verip, çaşni tuttuklarında da bazı zorlamalarda bulunduklarını merkeze şikayet etmişlerdi. Gönderilen Cemaziyelevvel 953/Temmuz 1546 tarihli hükümde Balıkesir kadısının konuya eğilmesi istenmekte, söz konusu görevlilerin narhı mevsimi mevsimine vermeleri tenbih edilmekte idi.[80]

3. Yed-i Vahid Usûlünü Devam Ettirme İsteğinin Önlenmesi

Yed-i Vahid adı verilen alım tekellerinin kaldırıldığı halde zaman zaman eski usulden alım yapmak isteyenlerin bu talepleri önlenmiştir. Mesela 1249/1833 tarihini taşıyan belgede Kemer Kazası'nda yed-i vahid tüccarı bulunan Laz oğlu Andon adlı kişi, hâlâ yed-i vahid usûlünün kaldırılmadığını belirterek halktan zorla zeytinyağı topladığı, halka türlü zulüm ve fenalıklar yapıldığı şikayet edilmektedir.

Edremit kadısının merkeze ulaşan yazısında adı geçen kişi hakkında gerekli işlemin yapılması istenmektedir.[81] 1250/1834 tarihli diğer bir belgede ise aynı konunun tekrar şikayet edildiği görülmektedir. Edremit ve Kemeredremit kazaları ahâlileri yed-i vahid tüccarlarının hâlâ eski usûlden zeytinyağı aldıklarını, istedikleri bahâ ile de sattıklarını, zeytinyağının destisini on ikişer guruş düşürerek ahâliden satın aldıkları belirtilmektedir.[82]

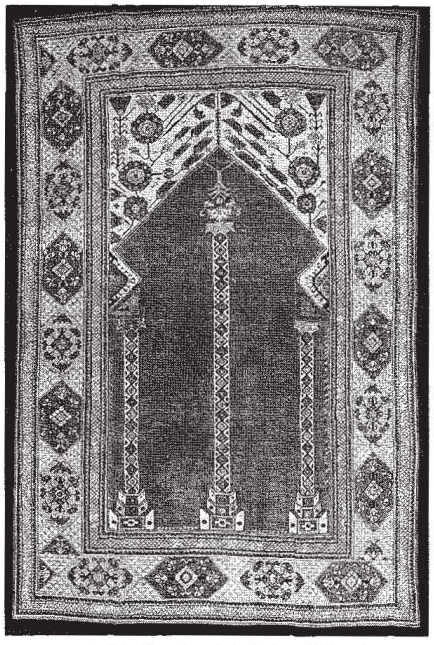
Benzer bir hadise Selh-i Zilkade 1249/10 Nisan 1834 tarihli belgede anlatılmaktadır. Bölgeye Şevval 1249/11 Şubat 1834 ibtidasında ulaşan yed-i vahid usûlünün kaldırıldığı emri dikkate alınmadan, yeni tayin olunan görevlinin Edremit'e geliş tarihi olan evahir-i Zilkade'ye kadar yed-i vahid tüccarları tarafından halkın elindeki zeytinyağının testisi onikişer kuruşa düşürülerek satın alınmıştır. Yed-i vahid usûlünün kaldırılış tarihi olan Şevval ayı ile görevlinin Edremit'e geliş tarihi olan Zilkade ayı arasında geçen iki ay zarfında olan hasılat, Dersaadet irsalatı ve yed-i vahid tüccarlarının makbuzatı muhasebesi görülmüş ve konu merkeze intikal ettirilmiştir.[83]

4. Kanun Dışı Vergilerin Önlenmesi

İhtisap ağaları tarafından ihdas edilen ve kanunsuz olarak esnaftan alınan bir kısım vergiler bulunmakta idi. 1683 tarihli talimat gereğince *"Defter-i Atik mucebince bir şey yazılmamış bulunan kimselerden İhtisap Ağaları'nın ihdas ettikleri bid'at-ı mekruhiyeleri"* ile alınan şeyler ref olunmuştur.[84] 1734 tarihli belgede Ağriboz, Atina, Kefşe ve Salya iskelelerinden müstemin ve diğerlerine satılan zeytinyağının resm-i mirisi eda olunduktan sonra, köy ve kasaba ahalisine satılmak için kara yoluyla naklolunan zeytinyağından malikane mutasarrıfları resm-i miri taleb ettikleri şikayet edilerek bunun düzeltilmesi istenmektedir. Bu tür satışlarda resm-i miri taleb edilmemesi hakkında 1730 yılında bir karar çıkartıldığı, yine bu karar doğrultusunda malikane mutasarrıflarının ve voyvodaların hareket etmeleri istenmektedir.[85]

5. İstanbul Tahsisatı İçin İmalat Yapanların Hammaddelerinden Vergi Alınmaması

İstanbul tahsisatları için, mesela sabun imalatçılarının sabunun ana hammaddesi olan zeytinyağını alırken resim ödemeleri gerekmiyordu. Fakat bu konuda talimatlara uyulmayarak sabun üreticilerinden zeytinyağı alırken resim alındığı oluyordu. 1766 tarihini taşıyan bir belgede bu konuda beliren bir suistimal anlatılmaktadır. İzmir'de bulunan sabuncu esnafı, İstanbul ve bölge ahalisi için imal ettikleri sabun için lâzım gelen zeytinyağını satın alırken resim alınmaması gerektiği halde, bir kısım görevlilerin müste'min taifesine uygulanan resmi aynen uyguladıkları, yağın her vukiyyesi için birer pare resm talep ettikleri, bu nedenle de yağ gelen bölgelerden özellikle Ödemiş ve Bayındır'dan yağ gelmemeye başladığını şikayet ediyorlardı. Bu gibi olumsuz gelişmelerin ise sabunhanelerin üretimlerini durduracağı ve İstanbul'da sabun fiyatlarını artıracağı belirtilmekte ve sabuncu esnafının yakındığı İstanbul'a gönderdikleri ve ahalinin kendi ihtiyaçları için satın aldıkları yağdan "resm-i miri"nin eskiden olduğu gibi alınmaması yönünde karar çıkarılır. Bu konuda daha önceki karar 22 Zilhicce 1178/11 Haziran 1765 tarihlidir.[86]

Mihrablı, Batı Anadolu halısı, (17. yy.)

6. Resmî Kişilerin Kanun Dışı Hareketlerinin Önlenmesi

Esnafın "vülat, hükkâm ve mütesellim ve sair ehl-i örf taifesi" tarafından haksız yere cezalandırılmaları yasaktı. Zira burada hem bir hakkın ihlali, hem de imalattan el çekmek zorunda kalan üretici esnafın üretim yetersizliğine sebep oluyordu. Üretim yetersizliği nedeniyle de İstanbul'un ihtiyacı gereğince karşılanamıyordu. Bu konudaki bir kararda şöyle denilmektedir:

"...fimâba'd kârhâne ashabı gerek Müslim gerek zimmi olsun vülât ve hükkâm ve zâbıtân ve sâir ehl-i örf tâifesi taraflarından hilaf-ı şer'-i şerif tecrim ve tağrim ve rencide ve te'addi olınmayub hukuka müte'allik davaları zuhur eyledikde mukata'a-ı mezkûre emini ma'rifetiyle şer'ile ...".[87]

Esnaf nizamını ihlal edici davranışlar içerisine giren resmî zevatın uygulamaları tespit edildiğinde durduruluyordu. Mesela 1833 yılında İstanbul'a az sabun gelmesi nedeniyle halkın müzayakadan kurtarılması için sabun nazırı, herkese ihtiyacı olan sabunun verilmesi için halka kıyye kıyye satmak üzere tüccara satış izni vermiş idi. Bu durumda sabuncu esnafı nizam dışına çıkıldığı, Tersane-i Amire'ye ve diğer yerlere verilen vergilerini ödemede zorlandıklarını merkeze şikayet etmişler ve şikayetin etraflıca incelenmesi sonucunda söz konusu şikayetin haklı olduğu ortaya çıkmış ve yürürlükteki nizama dönülmüştür.[88]

Trablusşam'da valilik yapan El-Hac Mustafa Paşa'nın tekelci davranışlar içine girmesi orada bulunan üreticilerin şikayetini mucib olmuştu. 1841 yılında Trablusşam attar ve bakkal esnafının tepkisi, daha önce vali olan El-Hac Mustafa Paşa'nın sabun imal etmesi ve diğer vilayetlerden sabun gelmesini önleyici yasaklama getirerek, kendi imal ettiği sabunları iki kat fiyatına esnafa satmasıydı.[89]

7. Ulaşım Güvenliğinin Sağlanması

Ulaşım güvenliğinin sağlanması tüketicilerin talep ettiği emtiayı piyasadan makul fiyat ve şartlar içerisinde bulmaları açısından önem arz etmektedir. Bu tür bir önemli gerekçenin de etkisiyle devlet, taşradan İstanbul'a mal getiren tüccarın mal ve can emniyetinin sağlanmasına çalışmıştır.

Bir keresinde Girit'te Resmo tüccarlarından Mustafa ve Mehmet İstanbul'a muhtelif emtia getirirken pergendi adı verilen gemileri Silivri civarında bulunan Ereğli önünde karaya oturmuş, gemi içerisinde bulunan emtialarına el konulmuştu. Evahir-i Zilhicce 1171/26 Ağustos-3 Eylül 1758 tarihli Silivri naibine ve Ereğli serdarına yazılan bir emirde, tüccarın bu mallarını kimler zabt ettiyse ellerinden alınıp tüccara teslim edilmesi isteniyordu.[90] Benzer bir olay Evahir-i Şaban 1178/Şubat 1765 tarihli hükümde yer almaktadır. İzmirli tüccarlar, İstanbul'a getirmek üzere yükledikleri muhtelif emtiaya yolda geminin kazaya uğraması sonucu Ereğli subaşısı tarafından fuzuli el

konulmuş, ancak el konulan malların alınarak sahiplerine verilmesi için Ereğli naibine emir gönderilmiştir.

Yine benzer bir hadise 1775 tarihinde Hanya iskelesinden 500 sandık sabun yükleyerek İstanbul'a doğru yola çıkan Fransız kaptan Mikel'in gemisi, Marmara Nahiyesi'nde İğnelik adlı yerde kaza geçirmesi üzerine geminin yükü karaya çıkarılmış ve bölgede bulunan zabitan ve köylüler tarafından bu mallara el konulmuştu. Vaki şikayet üzerine Marmara Nahiyesi naibine ve köylerin subaşılarına verilen emirde, el konulan sabunların İstanbul'da bulunan sahiplerine verilmek üzere İstanbul gümrüğü emini tarafınan yasakçı tabir edilen görevli marifetiyle bulundukları mahalden alınması emrediliyordu. Aynı emirde gemide bulunan mallara el koyup gizleyenlerin de İstanbul'a gönderilmesi istenmektedir.[91]

İznik, çini tabak, (1480-1490), (Topkapı Sarayı Çinili Köşk Müzesi)

Sonuç

Tüketicinin korunması, Osmanlı Devleti'nde ibadullahın terfih-i ahvallerini gerçekleştirmek için geliştirilen politikaların ve uygulamaların bir parçası olarak yer almaktadır. Narh sistemi ve ihtisab müessesesi tüketicinin korunmasında birer araç olarak kullanılmıştır. Esnafın tabi olduğu ahilik geleneği ve nizamları da tüketicinin korunmasını sağlayan önemli prensipleri ihtiva ediyordu.

Tüketici hakları ve tüketicinin korunması ile ilgili hazırlanan çok sayıda kanun metinlerinin olması meselenin en üst derecede ele alındığını gösterir. Zaten hiçbir Osmanlı sultanı da bu konulara bigâne kalmamış, bu konularla yakından alakadar olmuşlardır.

Dipnotlar

1 **BA,** Mühimme Defteri, nr. 78, s. 897, Halil İnalcık, "Adaletnameler", **Belgeler**, c. II, sayı 3-4, Ankara 1965, s. 49; Aynı yazar, "Şikayet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", **Osmanlı Araştırmaları**, S. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 33, 40

2 Serdar Tan, Nurettin Peşkircioğlu, **Kalitesizliğin Maliyeti,** Ankara 1989, s. 7-15'den Hüseyin Arslan, **İslamda Tüketici Hakları,** İstanbul 1994, s. 92-95.

3 Hüseyin Arslan, **age,** s. 96.

4 Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri (I-IX),** İstanbul 1990-1996, (Bundan sonra **Kanunnâme**), C. 3, s. 115.

5 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 4, s. 328.

6 Çağatay Uluçay, **17. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı,** İstanbul 1942, s.127.

7 **BA,** İrade Hususi, 16 M 1316-37.

8 **BA,** Mühimme Defteri, nr. 71, hüküm nr. 296.

9 **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 9975, s. 148.

10 **BA,** Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Kalemi, nr. 10/49.

11 **BA,** Şûrâ-yı Devlet, nr. 2708/2; Şûrâ-yı Devlet, nr. 2759/5.

12 **BA,** İrade Rüsumat, 4 Şevval 1317.

13 **BA,** Ayniyat Defteri, nr. 964/55.

14 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 2, s. 292.

15 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 2, s. 288.

16 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 2, s. 289.

17 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 2, s. 394.

18 **BA,** Kepeci, nr. 70, s. 351; Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 3, s. 394.

19 **BA,** Cevdet İktisat, nr. 1233; Çağatay Uluçay, **age,** s. 127.

20 **BA,** Kepeci, nr. 70, s. 351.

21 **BA,** Cevdet İktisat, nr. 934.

22 **BA,** Mühimme Defteri, nr. 71, s. 148, hüküm nr. 296; **BA,** Mühimme Defteri, nr. 79, s. 299, hüküm nr. 595.

23 Çağatay Uluçay, **a.g.e.,** s. 82, 127.

24 **BA,** Mühimme Defteri, nr. 71, s. 148, hüküm nr. 296. Aynı konuda başka bir emir için bkz. **BA,** Mühimme Defteri, nr. 79, s. 299, hüküm nr. 595.

25 **BA,** Cevdet İktisat, nr. 1233.

26 **BA,** Mühimme Defteri, nr. 15, hüküm nr. 2105.

27 **BA,** Şikayet Defteri, nr. 25, s. 120, hüküm nr. 465.

28 Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi,** İkinci Baskı, İstanbul 1994, s. 209.

29 Halil İnalcık, "Fatih Sultan Mehmed'in fermanları", **Belleten,** sayı 44, s. 700; Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 1, s. 590, 594.

30 **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 9975, s. 148; **İMŞ,** İstanbul Kadılığı, nr. 201, 78.

31 **İMŞ,** İstanbul Kadılığı, nr. 201, s. 182-183.

32 **BA,** Meclis-i Vükelâ Mazbatası, nr. 94, s. 18; **BA,** Şûrâ-yı Devlet, nr. 2759/5.

33 **BA,** Meclis-i Vükelâ Mazbatası, nr. 75, s. 17.

34 Esnafın sıkı bir kontrol altında bulundurulmasına İbn-i Haldun farklı bir bakış açısıyla geniş bir yorum getirmektedir. Bkz. İbn-i Haldun, **Mukaddime,** Terc; Zâkir Kadirî Ugan, İstanbul 1970, c. 2, s. 364-365; Ziya Kazıcı, "1093 (1682) yılında çeşitlerine göre İstanbul'daki dükkanlar", **Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs-1 Haziran 1988), Bildiriler,** İstanbul 1989, s. 240.

35 Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914,** İstanbul 1988, s. 80.

36 **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 9975, s. 148; **İMŞ,** İstanbul Kadılığı, nr. 24, s. 25-b, **İMŞ,** İstanbul Kadılığı, nr. 201, s. 78.

37 **İMŞ,** İstanbul Kadılığı, nr. 201, s. 78.

38 **BA,** Hatt-ı Hümâyûn, nr. 24003-D.

39 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 2, s. 289.

40 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 2, s. 292.

41 **BA,** Hatt-ı Hümâyûn, nr. 24003-E.

42 **İMŞ,** İstanbul Kadılığı, nr. 135, s. 51b. 1138 tarihli diğer bir kayıt için; **İMŞ,** İstanbul Kadılığı, nr. 24, s. 25-b.

43 Ahmet Tabakoğlu, **age,** s. 209.

44 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 531.

45 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 64.

46 **BA,** Mühimme Defteri, nr. 79, s. 160, hüküm nr. 397.

47 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 2, s. 294.

48 Ahmed Akgündüz, **Kanunnâme,** c. 2, s. 289.

49 **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 9975, s. 171.

50 **BA,** Tevziat Defteri, nr. 32, s. 3.

51 **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 9975, s. 171.

52 **BA,** Tevziat Defteri, nr. 30, s. 19. Aynı konunun bir başka kaydı için; **BA,** Cevdet Belediye, 23, 7598/19.

53 **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 9975, s. 259.

54 **İMŞ,** İstanbul Kadılığı, nr. 94, s. 76a.

55 Sabri F. Ülgener, "Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Dengesizlik Meselesi", **Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti,** Ankara 1984, s. 96; Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", **Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı,** Elazığ 1996, s. 233, 234.

56 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 1936.

57 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 7399.

58 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 7131. Ayrıca bkz. **BA,** Cevdet Belediye, nr. 2783, 6366.

59 **BA,** Hatt-ı Hümâyûn, nr. 13306; **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 9975, s. 53.

60 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 952.

61 **BA,** Cevdet Dahiliye, nr. 8722.

62 **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 9975, s. 171; **BA,** Cevdet İktisat, nr. 1295; Çağatay Uluçay, **age,** s. 147.

63 Mustafa Öztürk, "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", s. 229 vd.

64 **BA,** Cevdet İktisat, nr. 934.

65 **BA,** DH-İ-UM, E/43-55 (Lef 2).

66 Mustafa Öztürk, "Osmanlı İsktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar", s. 231, 232.

67 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 422.

68 **BA,** Cevdet Maliye, nr. 20841'den aktaran; Ziya Kazıcı, **Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi,** İstanbul 1987, s. 136.

69 **BA,** Hatt-ı Hümâyûn, nr. 17541.

70 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 7533.

71 **BA,** Cevdet İktisat, nr. 138, 2164.

72 **BA,** Hatt-ı Hümâyûn, nr. 17541.

73 **BA,** Cevdet Maliye, nr. 20841.

74 **BA,** Maliyeden Müdevver, nr. 12370, s. 160-161.

75 **BA,** Tevziat Defteri, nr. 32, s. 16; **BA,** Hatt-ı Hümâyûn, nr. 27844.

76 **BA,** Tevziat Defteri, nr. 32, s. 2-3.

77 **BA,** Cevdet İktisat, nr. 1144.

78 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 422.

79 **BA,** Cevdet Belediye, nr. 471.

80 **BA,** A.DVN, nr. 2/27.

81 **BA,** Cevdet Maliye, nr. 28240.

82 **BA,** Cevdet Maliye, nr. 6115.

83 **BA,** Hatt-ı Hümâyûn, nr. 33724-B.

84 Ziya Kazıcı, **İhtisab Müessesesi,** s. 149-150.

85 **BA,** Cevdet Maliye, nr. 8511.

86 **BA,** Cevdet İktisat, nr. 138, 2164.

87 **BA,** Cevdet İktisat, nr. 2036.

88 **BA,** Tevziat Defteri, nr. 30, s. 21.

89 **BA,** Cevdet Maliye, nr. 12556.

90 **BA,** İstanbul Ahkâm Defterleri, nr. 5, s. 5, hk. 11'den Ahmet Tabakoğlu ve diğerleri; **İstanbul Ahkâm Defterleri-İstanbul Ticaret Tarihi 1 (1742-1779),** İstanbul 1997, s. 132-133.

91 **BA,** İstanbul Ahkâm Defterleri, nr. 5, s. 5, hk. 11'den aktaran Ahmet Tabakoğlu ve diğerleri; **İstanbul Ticaret Tarihi 1,** s. 288.